

К.Ю. Пеляшенко, Ю.В. Буйнов

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННЯХ ДОБИ БРОНЗИ ЗАВОД КОМСОМОЛЕЦЬ ТА МЕРЕФА 4 НА ХАРКІВЩИНІ

The paper describes concise results of excavations at Zavod Komsomolets and Merefa 4, the Bronze Age settlements in Kharkiv region. The diverse and interesting materials typical for Multiraised Border Pottery culture, Berezhnivsko-Mayivska Zrubna culture, Malobudkivsk stage of Bondarykhynska culture and post-Zrubna chronological horizon have been discovered.

У 2008 р. співробітники Слобідської археологічної служби за участю студентів історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна провели охоронні розкопки на поселенні доби бронзи Завод Комсомолець у м. Харкові та Мерефа 4 у Харківській обл. (керівник К.Ю. Пеляшенко).

Завод Комсомолець. Пам'ятка виявлена у травні 2008 р. під час археологічної експертизи земельної ділянки, розташованої по вул. Заводу «Комсомолець» у Держинському р-ні м. Харкова. Було проведено шурфування та встановлено орієнтовні межі розповсюдження культурного шару.

Поселення розташоване на дюнному піщаному підвищенні у заплаві частині лівого берега р. Харків (рис. 1, 1). Встановити орієнтовні межі всього поселення неможливо через інтенсивну забудову території (житлова та промислова зони). Територію поряд перетинає мережа підземних комунікацій. На захід від ділянки — насосна станція та резервуар. Дослідженнями встановлено, що культурний шар центральної та східної частин знищено трьома рядами комунікацій водопостачання та автодорогою (вул. Заводу «Комсомолець»).

Траншеї розкопу були закладені по лінії північний-схід — південний-захід та північний-захід — південний-схід згідно конфігурації ділянки і напрямку мереж підземних комунікацій, що перетинають культурний шар. Розкоп складався з шести траншей, загальна площа яких склала 246 м² (рис. 1, 2). Культурний шар слабко насичений знахідками, переважно біль-

шість складають уламки ліпного посуду, зовсім мало кісток тварин. Від рівня сучасної поверхні до 0,30—0,40 м залягає шар перевідкладеного піщаного ґрунту, насиченого сучасним будівельним сміттям, нижче від якого починався непорушений давній культурний шар — піщаний ґрунт чорного кольору, потужність його у різних місцях коливається від 0,50 до 0,60 м, з глибини 0,80—0,90 м — шар жовто-білого материкового піску. У південно-західній та західній частинах розкопу замість материкового піску фіксується шар сірого замуленого болотного піску, нижче якого на глибині 1,10—1,20 м проступають ґрунтові води.

Таким чином, встановлено, що розкоп охоплює тільки північно-західну околицю поселення. Про це свідчать слабка насиченість культурного шару артефактами, відсутність господарських комплексів, а також природній рельєф (схил дюнного підвищення) і стратиграфічні спостереження. По закінченню робіт кути розкопу були прив'язані до світової системи координат (GPS).

Аналіз археологічного матеріалу вказує на наявність чотирьох культурних традицій. Дві перші пов'язуються з бережнівсько-маївською зрубною культурою (БМЗК), дві останні — з малобудківським етапом бондарихинської культури.

Особливості форм і орнаменталістики уламків посуду вказують на наявність культурних нашарувань, пов'язаних із раннім етапом БМЗК (XV—XIV ст. до н. е.). Кераміка представлена уламками вінець та стінок, прикрашених горизонтальними наліпними гладенькими трикутними у перетині пружками, іноді розчленованими пальцево-нігтьовими вдавленнями (рис. 1, 21—24).

Зрубна культура репрезентована уламками банок та гострореберного посуду. Перші домінують

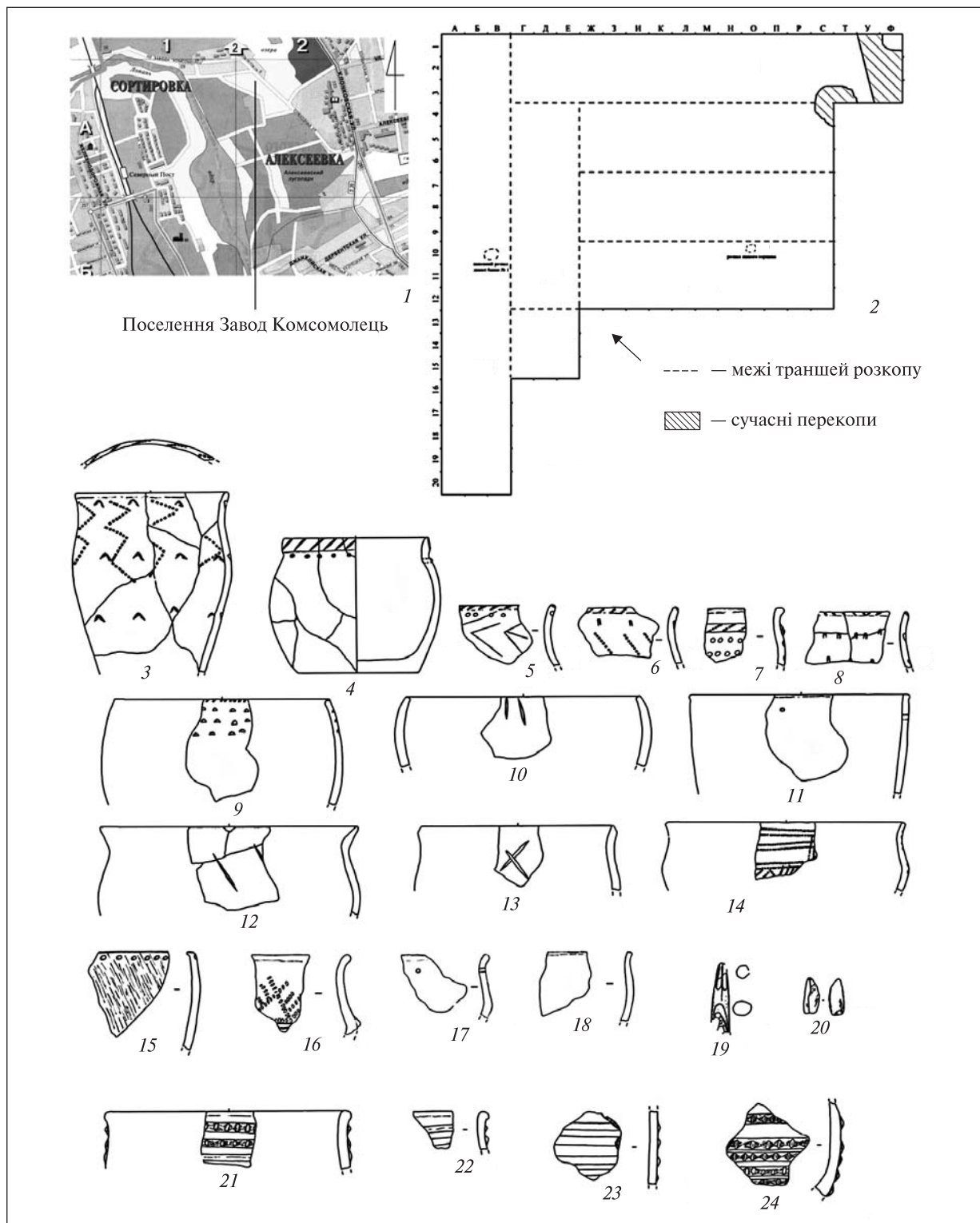

Рис. 1. Поселення Завод Комсомолец. Локалізація, схема розкопу та знахідки

і сягають близько 90 %. За формою вони поділяються на три типи: 1 — банки з загнутим краєм, більшість без орнаментациї, а інша частина прикрашена заглибленим візерунком у вигляді підовальних зерноподібних ямок або прокреслених рисок (рис. 1, 9, 10, 15); 2 — банки з тулубом конічної форми та прямими вінцями, усі неорна-

ментовані (рис. 1, 11); 3 — банки з наміченою шийкою та коротким відігнутим краєм, оздоблені заглибленим орнаментом у вигляді прокреслених ліній, круглих ямок, скісних насічок, «хрестиків» або зернин (рис. 1, 12, 13, 18).

Гостроріберний посуд прикрашено відбитками крупнозубчастого штапу, які утворюють

різноманітні геометричні композиції (рис. 1, 14, 16). На ребрі однієї посудини додатково нанесено пружок. Ще один екземпляр був без орнаменту, але мав наскрізний отвір для ремонту (рис. 1, 17). З цими культурними відкладеннями пов'язується невелика крем'яна скребачка з одним ретушованим краєм (рис. 1, 20). Не виключено, що до БМЗК належить уламок рогового псалія з невеликими отворами на кінці (рис. 1, 19).

Кераміка малобудківського періоду бондаринської культури стратиграфічно не відділяється від попереднього комплексу, але легко упізнається за типологічними ознаками та орнаментациєю (рис. 1, 3—8). Типовими малобудківськими зразками є уламки тюльпаноподібного горщика, прикрашеного трьома горизонтальними рядами вдавлень у поєднанні з ялинковою композицією, нанесеною відбитками зубчастого штапу, слабковідігнуті вінця широкогорлих горщиків, прикрашених великими підтрикутними ямками та тичками від натискання поставленою навскіс паличкою (рис. 1, 3). Їхні краї мають характерні скісні насічки, виконані тонкою паличкою або зубчастим штапом. У двох випадках ямки та тички поєднані з прокресленим та штапованим орнаментом (рис. 1, 5, 6).

До фрагментів посуду малобудківського типу належить майже цілий банкоподібний горщик приземкуватих пропорцій. Він має комірцеве потовщення на краї вінця та випуклини, зроблені вдавленнями кінцем круглої палички з середини тулуба (рис. 1, 4). До посуду з комірцевими вінцями віднесено ще три фрагменти. Подібна кераміка і раніше траплялась на пам'ятках малобудківського типу, її пов'язують з культурами фінальної бронзи Поволжя. На сучасному рівні знань малобудківські пам'ятки датуються XII — серединою XI ст. до н. е.

Мерефа 4. Пам'ятку виявила І.В. Голубева навесні 2008 р. під час археологічної експертизи земельної ділянки. Шурфуванням було встановлено орієнтовні межі розповсюдження культурного шару та культурну атрибуцію.

Поселення розташоване на дюнному піщаному підвищенні у заплавної частині лівого берега р. Мжа неподалік від впадіння в неї р. Мерефа (рис. 2, 1). Нині територія задернована та займає південно-східну околицю м. Мерефа, східний край дюни перерізає автодорога місцевого значення до с. Кукулівка. На мапах 80—90-х рр. XX ст. за 50 м на захід були будівлі молочнотоварної ферми та водокачка. Орієн-

товні розміри дюни, на якій фіксується культурний шар, 150 × 100 м (по лінії північний-захід — південний-схід).

Через охоронний характер дослідження розкоп завбільшки 110 м² було закладено на західному краю поселення — на пологому схилі дюнного підвищення до заболоченої місцевості. Культурний шар містив переважно уламки ліпного посуду та кістки тварин. Насиченість його зменшується у південному та південно-західному напрямках. Від рівня сучасної поверхні (дерен) до 0,25—0,30 м, залягає шар перевідкладеного піщаного ґрунту, в якому знайдено дрібні фрагменти кераміки, а також залишки сучасного будівельного сміття (скоріш за все, ця територія певний час перебувала під ріллею). Нижче починався не порушений давній культурний шар — піщаний ґрунт чорного кольору, потужність якого складає 0,20—0,25 м, з глибини 0,40—0,50 м — шар давнього похованого ґрунту, що відрізняється кольором — темно-брунатний супісок, у верхніх шарах якого ще трапляються знахідки. З глибини 0,60—0,75 м похований ґрунт поступово переходить у світло-сірий супісок, і з цього рівня проступають ґрунтові води.

На площі розкопу зафіксовано дві господарські ями: яма 1 — 1,30 м у діаметрі, з прямими стінками, глибина 1,10 м від рівня сучасної поверхні; яма 2 — 0,60 × 0,80 м, з прямими стінками, глибина 1,20 м від рівня сучасної поверхні. Окрім цього, на рівні давнього похованого ґрунту у центральній та південно-західній частинах розкопу зафіксовано три неповні розвали ліпних посудин. Розвал 1 знайдено в стані догори дном, зверху лежав крем'яний наконечник стріли.

По закінченню робіт кути розкопу було прив'язано до світової системи координат (GPS).

Культурний шар містить відкладення трьох стратиграфічно невідокремлених груп знахідок доби бронзи. Найпізніші з них належать до фіналу цієї доби і пов'язуються з так званим «постзрубним» культурно-хронологічним горизонтом у Лівобережній Україні. Датуються він XII—X ст. до н. е. Переважно це уламки ліпного посуду. У трьох випадках вдається встановити форму горщиків та однієї банкоподібної посудини. Перший горщик має слабо профільований тулуб з трохи звуженою шийкою, коротким вінцем та округлими плічками, виділеними у верхній третині висоти. На шийці і плічках він прикрашений трьома рядками круглих, підтрикутних та у формі півмісяця ямок (рис. 2, 2). Другий горщик більш

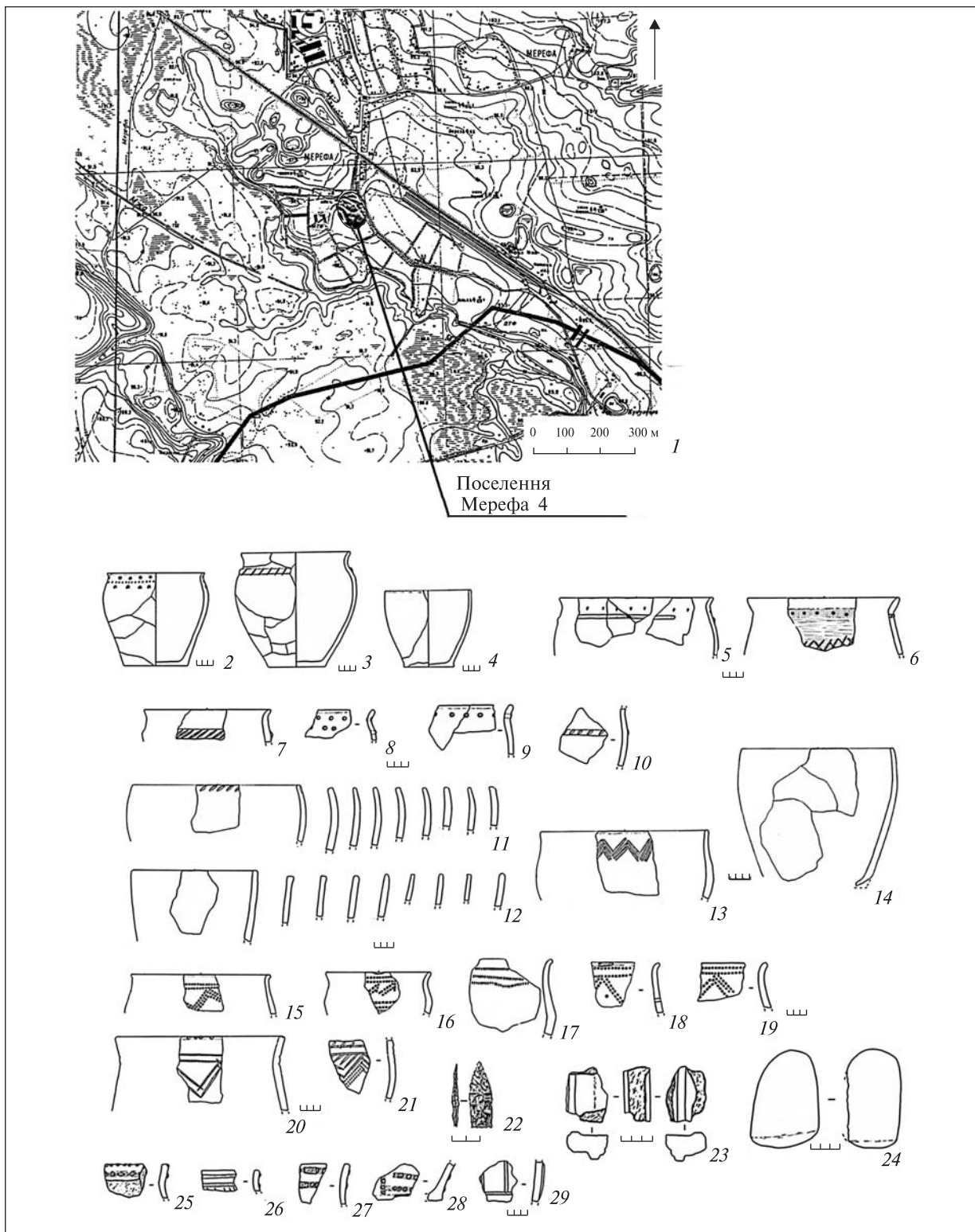

Рис. 2. Поселення Мерефа 4. Локалізація та знахідки

профільований, має добре виражену шийку та відігнуті вінця. На початку плічок він прикрашений наліпним пружком, розчленованим тонкими скісними насічками, зробленими паличкою (рис. 2, 3). Банка має вертикально поставлений бортик (рис. 2, 4).

Інші фрагменти також належать слабо профільованим горщикам та банкоподібним посудинам. Вони були прикрашені гладкими або розчленованими наліпними пружками (рис. 2, 7, 10). В одному випадку над пружком нанесено ряд підтрикутних ямок (рис. 2, 5). Трапляється

ся посуд із заглибленим орнаментом — ямками, зробленими паличкою, нігтьовими вдавленнями або прокресленнями. Кілька фрагментів оздоблені «перлинами» (рис. 2, 8, 9), які не тільки є прикметою постзрубного часу, але й відображають вплив з боку позняківської культури. Кілька уламків вінець оздоблено комірцевими потовщеннями, що притаманно посуду студенківського типу, атабаївської та маклашевської культур. Поверхня такого посуду добре заглажена або покрита гребінчастими розчосами. Цікавим виявилось ще одне вінце з «перлинами» та рядком хрестоподібних відбитків зубчастого штамп (рис. 2, 6). Він також має аналогії у Поволжі доби фінальної бронзи. Доказом наявності контактів місцевого населення з племенами Волго-Камського регіону є знахідка крем'яного вістря стріли листоподібної форми з прямою основою (рис. 2, 22), аналогії якому знаходимо серед атабаївських пам'яток.

Зі зрубною культурою, а, можливо, й з постзрубним горизонтом, пов'язана значна кількість банкоподібного посуду трьох типів: 1 — банки з загнутим досередини бортиком (рис. 2, 11, 14); 2 — з прямим бортиком (рис. 2, 12); 3 — з наміченою шийкою (рис. 2, 13). Більшість із них неорнаментована. В кількох випадках по краю вінця проходить рядок скісних насічок, зроблених паличкою, заглиблень місяцеподібної форми або круглих ямок. Банки третього типу частіше бувають прикрашені. Це зигзагоподібні відбитки зубчастого штамп, скісні насічки та місяцеподібні вдавлення. На деяких фрагментах зафіксовано круглі ямки.

Горщики мають подібну орнаментацию (рис. 2, 20, 21). Це відбитки зубчастого штамп у вигляді трикутників верхівками донизу або ямок різної форми.

Цікавими є гострореберні посудини. Майже всі вони прикрашені відбитками зубчастого штамп, які утворюють зигзаги та трикутники (рис. 2, 15, 16, 18, 19). По шийці обов'язково проходить подвійний горизонтальний рядок

з таких самих відбитків. Одна посудина цього типу прикрашена трьома рядками підтрикутних вдавлень (рис. 2, 17). Є всі підстави віднести ці знахідки до першого періоду БМЗК, XV—XIV ст. до н. е. На це вказують і інші фрагменти гострореберного посуду, прикрашені геометричним візерунком з відбитків зубчастого штамп та рядків насічок паличкою. З ранньозрубною керамікою можна пов'язати уламок глиняної матриці (рис. 2, 23). Через фрагментованість важко встановити, які знаряддя в ній відливали. Негативи нанесені з двох боків. Можливо, це були долота і кинджали. Не виключено, що зі зрубною культурою пов'язана знахідка кам'яного розтирача (рис. 2, 24) та кістяний виріб круглої форми.

Третя хронологічна група посуду представлена дрібними уламками вінець та стінок, прикрашених у багатопружковій манері (рис. 2, 25—29). Пружків буває два, три і більше, і розташовані вони на шийці, тулубі й нижче, горизонтально або вертикально. В одному випадку пружки поєднувалися з прокресленим візерунком. Пружки у перетині підтрикутні, бувають гладенькими або розчленованими пальцево-нігтьовими відбитками. Вінця короткі й прямі. Все це вказує на належність цього посуду до культури багатопружкової кераміки XVIII—XVII ст. до н. е. За типами та системою орнаментации згадана кераміка чітко відрізняється від ранньозрубної іншими домішками (дрібнозернистий пісок) і краще обробленою поверхнею. Скоріш за все, у нашому випадку кераміка з багатопружковою орнаментацией ні хронологічно, ні культурно не пов'язана зі зрубною культурою.

Таким чином, розкопки описаних пам'яток, по-перше, вказують на існування у дозрубний період окремого культурно-хронологічного горизонту, пов'язаного з культурою багатопружкової кераміки; по-друге, дозволяють виділити на поселенні Мерефа 4 матеріали постзрубного типу фіналу доби бронзи.

